

O'ZBEK TILI IBORALARIDA LEKSIK VARIANTLANISH HODISASI

Abdurahmonova Mavluda

Termiz davlat universiteti akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Jórayeva Shohista

Termiz davlat universiteti akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Qudratov Doston

Termiz davlat universiteti akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Nurullayeva Iroda

Termiz davlat universiteti akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

inurullayeva336@gmail.com

Annotatsiya: Tilning so'z xazinasi nutqiy ifodalilikning o'ziga xos asosiy va birlamchi manbalaridan biridir. So'zlanayotgan nutq tinglovchi yoki o'quvchiga jiddiy ta'sir ko'rsatishi uchun u ham shakl jihatidan, ham mazmun jihatidan diqqatni o'ziga jalb eta oladigan bo'lishi kerak. Tilda nutq ifodaliligini ta'minlovchi vositalar juda ko'p va xilma-xildir. Maqollar, hikmatli so'zlar, turli ko'chim va iboralarni qo'llash orqali nutqimizni jozibali va tushunarli qilishimiz mumkin. Bu kabi vositalardan etarlicha xabardor bo'lish nutq tuzuvchi nutqining ifodalilik sifatini yanada oshiradi.

Kalit so'zlar: Ibora, leksik variantlanish, so'z, leksikologiya, frazeologizm, lug'at

So'zlovchi shaxs nutqida tilning lug'at boyligidagi so'zlarning o'rniga frazeologik iboralarni qo'llasa, ekspressivlikka, obrazlilikka erishgan bo'ladi. Bunday turg'un birikmalar o'z ma'nodoshlari bo'lgan so'zlarga qaraganda, ma'noni kuchli darajada ifodalaydi hamda obrazlilikni yorqin tarzda aks etadi²⁴.

Frazeologik iboralar turmushdagi turli voqea va hodisalarga guvoh bo'lish, kishilarning xilma-xil harakat-holatlariga baho berish, tajribalarini umumlashtirish asosida xalq chiqargan aniq-tiniq xulosalarning o'ziga xos obrazli ifodalaridir. Shuning uchun ham ular nutqning ifodaliligini ta'minlashda betakror vositalardir. So'z san'atining ustalari tildagi bu vositalardan unumli foydalanadilar.

So'zlarning sinonimlari va turli xil ifodalanish variantlari bo'lgani kabi frazeologizmlarda ham bunday hodisalar kuzatiladi. Frazeologizmlardagi variantdoshlik hodisasini rus tilshunosligida I.Sidorenko, Y.I.Dibrova o'rganmoqda. Avvalo, frazeologik sinonim va variantdoshlikning farqli jihatlarini bilib olishimiz zarur.

Chunki frazeologizmlarda sinonimiya va variantdoshlik o'rtasida umumiy jihatlar ko'pligi tufayli ular ko'pincha lug'atlarda, darslik va qo'llanmalarda almashtirib qo'llanadi. Xalq maqollarida ijobiy obrazlar bo'rttiriladi, shunga qarama-qarshi tarzda salbiy obrazlarning salbiylik darajasi ham bo'rttiriladi.

Bu holat maqollarda mubolag'a san'atini yuzaga keltiradi. "Uyat o'limdan qattiq" maqolida mubolag'ani sezish mumkin. Bu hayotda o'limdan yomonroq narsa yo'q, lekin uyatga qolish yaxshi narsa emasligini bo'rttirib ko'rsatish uchun o'limdan qattiq so'zi

²⁴ Mahmudov N., Odilov Y., Ziyodullayeva G. Ona tili. 11-sinf darslik. – Toshkent: 2018. – B. 77.

orqali dalillangan. “Kichkina demang bizni, ko’tarib uramiz sizni” maqolida mubolag’a san’ati yaqqol ko’rinib turibdi, “anqoning urug’i (tuxumi)”.

Frazeologik sinonimiya deganda bir ma’noni ifodalovchi turli tuzilishdagi frazeologizmlar tushunilsa²⁵, frazeologik variantlanish esa umumtil frazeologizmlari asosida yuzaga keladi va ular ma’lum frazeologizmga asoslanadi, yoki tilda mavjud bo’lgan frazeologizmlardan o’sib chiqqan bo’ladi. Masalan, ko’ngliga tugib qo’ymoq, yuragiga tugib qo’ymoq, qalbiga tugib qo’ymoq kabi iboralar variantdoshlikni hosil qilsa, alifni kaltak deya olmaslik, alifni tayoq deya olmaslik kabi iboralarning sinonimi sifatida qornini yorsa, alif chiqmaydi shakli olinadi²⁶.

Darhaqiqat, variantdosh iboralar tarkibidagi so’zlarning umumiy jihati mavjud ekanligi bilan sinonim iboralardan farqlanib turadi. Ya’ni variantdosh iboralar bir-biridan bitta so’zning tushib qolishi yoki boshqa so’zga o’zgarishi bilan farq qiladi (ko’z ostiga olmoq-ko’z tagiga olmoq, es-xushi og’ib qolmoq, esi og’ib qolmoq).

Frazeologik sinonimlar aynan yoki bir-biriga yaqin tushunchalarni turli obrazlar yordamida ifodalaydi. Frazeologik variantlar esa shunday tushunchalarni bir obraz yoki bir-biriga yaqin obrazlar yordamida ifodalaydi. Masalan, “ko’ngli toza” frazeologizmining “yuragi toza”, “ko’ngli pok”, “yuragi pokiza”, “yuragi sof”, “qalbi pok” kabi variantlari; “oq ko’ngil” kabi sinonimlari mavjud. Yoki “ko’ngli tortdi” frazeologizmining “ko’ngil tortar”, “dil tortar” kabi variantlari bo’lib, ularning “xush ko’rmoq” sinonimi mavjud²⁷.

Shuningdek, variantdosh iboralarni biri o’rnida boshqasini almashtirib qo’llasa bo’ladi (joni chiqdi – achchig’i chiqdi). To’g’ri, sinonim iboralarni ham almashtirib qo’llash mumkin, lekin buning uchun ular uslubiy jihatdan o’zaro mos bo’lsa, adabiy-uslubiy normaga muvofiq kelsagina o’zaro o’rin almashadilar²⁸. Bu ikki birlik o’rtasidagi muhim farqlardan biri bu-obrazlilik. Frazeologik sinonimlar bir-biri orasidagi muhim tushunchalarni obrazlilik asosida yuzaga chiqaradi.

Frazeologik variantlanish o’ta mahsuldor bo’lib, aksariyat frazeologizmlarning varianti uchraydi. “Iboralarda variantlanish boshqa til birliklariga nisbatan kuchli”²⁹. Frazeologik variantlar frazeologizmlar shakllanishining vositalaridan biri sifatida ko’rib chiqiladi.

O’zbek tilshunosligida frazeologik variantlanish va frazeologik sinonimiya hodisalari chuqur o’rganilgan. Jumladan, Sh.Rahmatullayev frazeologik variantlanish hodisasiga quyidagicha ta’rif beradi:

- a) turli-tuman o’zgarishlar sababli biri ikkinchisidan o’sib chiqqan bo’lishi, barchasi bir manbaga birlashuvi;
- b) asosida ayni bir obrazning yotishi;
- v) ayni bir lug’aviy ma’noni anglatishi;

²⁵ Маматов А. Ўзбек тили фразеологияси (ўқув қўлланма). – Тошкент: Наврўз, 2019.

²⁶ Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1999. – Б. 71.

²⁷ Маматов А. Ўзбек тили фразеологияси (ўқув қўлланма). – Тошкент: Наврўз, 2019. – Б. 234.

²⁸ Маматов А. Ўзбек тили фразеологияси (ўқув қўлланма). – Тошкент: Наврўз, 2019. – Б. 177.

²⁹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Тошкент: Қомуслар, 1992. – Б. 10.

g) o'zaro o'sib chiqqan variantlar tarkibida mushtarak so'z-komponentning bo'lishi asosga olinadi».

Demak, frazeologik variantlar asos frazeologizmlarning bir ko'rinishi bo'lib, ma'nolari, stilistik va sintaktik vazifalariga ko'ra aynan o'xshash, leksik tarkibida qisman o'zgarishi bo'lgan, ayni bir obraz asosida yotuvchi til birligidir. Variantlanish turlicha ko'rinishda bo'lib, asos frazeologizmning ayrim komponentlari o'zgaradi. Frazeologizmlarning har qanday komponenti variantlanishi mumkin.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, tilshunoslikda variantlanishning belgilarini aniqlashda turli xil yondashishlar mavjud. Jumladan, A.V.Kunin, I.I.Chernisheva, V.M.Mokiyenko, A.G.Nazaryanlar asosiy e'tiborni variantdor frazeologizmlarning ma'no umumiylikiga qaratadilar. N.M.Shanskiy va L.M.Boldiryeva, I.A.Fedorovlar frazeologik variantlar tarkibi va tuzilishi u yoki bu tarzda o'zgarishga uchrab, stilistik va ekspressiv xususiyatlari bilan farqlanishini ta'kidlaydilar. V.N.Teliya esa variantdor frazeologizmlar signifikativ ma'nolari bilan farqlanishini ko'rsatadi. A.I.Fedorov esa variantdor frazeologizmlarning komponentlari grammatik va fonetik formalari bilan farqlanishini ta'kidlaydi. A.V.Kunin, I.A.Fedosovlar komponent tarkibning qisman o'zgarishi natijasida leksik invariant (umumiy so'z-komponent)ning mavjud bo'lishini uqtiradilar. Turli xil fikrlar bo'lishiga qaramasdan, deyarli barcha tilshunoslar frazeologik variantlarda obrazlarning umumiy bo'lishini e'tirof etadilar³⁰.

Tilshunoslikda frazeologizmlarning tarkibida bir komponentni almash qo'llash asosida frazeologik variantlar shakllanadi: Masalan, boshi osmonga etdi - boshi ko'kka etdi, quvonchi ichiga sig'maydi - quvonchi taniga sig'maydi, ko'ngli tog'day ko'tarildi - ko'kragi tog'day ko'tarildi. Ammo voz kechmoq - bahridan o'tmoq, gapni bir joyga qo'ymoq - til biriktirmoq, gardaniga yuklamoq - bo'yniga qo'ymoq, dami chiqmadi - mum tishlab qolmoq, dimog'i chog' bo'lmoq - ko'ngli ko'tarildi, yoqasini ushlamoq - hayron qolmoq kabi frazeologizmlarda esa ma'no saqlangan holda barcha komponentlar almashtiriladi. Birinchi turkumda frazeologik variantlar shakllansa, ikkinchi turkumda esa frazeologik sinonimlar shakllanadi. Ko'rinadiki, bunda obrazlar va leksik tarkibning turlichaligi ularni bir-biridan farqlaydi.

O'zbek tilida variantlanish ko'p uchraydigan va keng tarqalgan til hodisalaridan biridir, u o'zbek tili frazeologik lug'at boyligini yanada oshirish uchun xizmat qiladi³¹. Haqiqatan, iboralarda variantlanish boshqa til hodisalariga nisbatan kuchli tarzda yuzaga chiqadi deb aytishimiz mumkin. Frazeologizmlardagi variantlilikni aniqlashda, ulardagi ayni ma'no o'xshashligiga, tarkibidagi so'zlarning bir tipga tegishli ekanligiga va obrazlilikiga e'tibor qaratish lozim. Ichki bog'liqlik (obrazning umumiylik) frazeologik variantlarning hosil bo'lishida asosiy tushunchadir³².

Tilshunoslikda frazeologik variantlarning morfologik, leksik, sintaktik, stilistik, fonetik va orfografik kabi variantlari bor. O'zbek tilida bulardan leksik variant mahsuldor hisoblanadi. «Ibora tarkibida mustaqil turkum so'zi bilan ifodalagan

³⁰ Маматов А. Ўзбек тили фразеологияси (ўқув қўлланма). – Тошкент: Наврўз, 2019. – Б. 235.

³¹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1992. – Б. 10.

³² Маматов А. Ўзбек тили фразеологияси (ўқув қўлланма). – Тошкент: Наврўз, 2019. – Б. 235-бет.

komponenti o'zgartirib hosil qilingan variantga leksik variant deyiladi»³³. Bunda ibora tarkibidagi biror bir so'z boshqa so'zga almashtirilishi, so'z qo'shilishi yoki tushirilishi mumkin.

Frazeologik birliklar ichida, ayniqsa, insonning tana a'zolari bog'liq frazeologizmlar ko'pchilikni tashkil etadi. Misol uchun ko'ngil leksemasi asosiy semantik tayanch bo'lib xizmat qilgan frazemalar talaygina. Ko'ngil inson psixikasi bilan bog'liq bo'lganligi tufayli inson ruhiy holatini namoyon etadi: misol uchun, istak-xohishga mos tushadigan ish yoki harakat bilan o'ziga moyil qilish, yaxshi kayfiyat, xotirjamlik, fe'l-atvor, xarakter, xulq, ruhiy g'amginlik, xafalik kabi holatlarni ifodalaydi.

Quyida ko'ngil so'zi bilan bog'liq leksik variantdoshliklarni ko'rib chiqamiz.

1. Ko'ngil bermoq yoki ko'nglidan chiqmoq g'am g'ussani tarqatmoq, unutmok.
2. Ko'ngil qo'ymoq yoki ko'ngil bermoq, mehr-muhabbat bog'lamoq, sevmok.
3. Ko'ngli joyiga tushmok yoki ko'ngli o'rniga tushmok-xotirjam bo'lmoq, tinchlanmok; taskin topmok. Ko'ngli ko'tarilmok yoki ko'ngli o'smok – ruhlanmok, kayfiyati ko'tarilmok; xursand bo'lmoq.
4. Ko'ngli sovimoq yoki ko'ngli qolmok, qaytmok-avvalgi yaxshi munosabati, mayli yo'q bo'lmoq, ixlosi qaytmok, sevmaydigan, yoqtirmaydigan bo'lib qolmok.
5. Ko'ngli sof yoki ko'ngli toza.
6. Ko'ngliga tegmok yoki ko'ngliga urmok.
7. Ko'nglidan kechirmok yoki ko'nglidan o'tkazmok-xayolidan o'tkazmok, o'ylamoq.
8. Ko'nglini ko'tarmok yoki o'stirmok-dilini chog' qilmok, xursand qilmok.
9. Ko'ngliga sig'maslik varianti yuragiga sig'maslik.
10. Ko'ngliga urmok varianti ko'ngliga zig'ir yog'day urmok.
11. Ko'ngliga qo'l solmok varianti yuragiga qo'l solmok.
12. Ko'nglida kiri yo'q varianti yuragida kiri yo'q.
13. Ko'nglidan o'tmok varianti dilidan o'tmok.
14. Ko'ngli ko'tarmaydi varianti yuragi ko'tarmaydi.
15. Ko'ngli g'ashlandi varianti yuragi g'ashlandi.
16. Ko'ngli og'ridi varianti dili og'ridi.
17. Ko'ngli to'q bo'ldi varianti ko'nglini to'q tutmok.
18. Ko'ngli xira bo'lmoq varianti ko'ngilni xira qilmok.
19. Ko'ngli tortdi varianti ko'ngil tortar, dil tortar.
20. Ko'ngli cho'kdi varianti ko'ngilni cho'ktirmok.
21. Ko'ngli yorishmok- dili yozishmok.
22. Ko'ngli vayron bo'ldi varianti dili vayron bo'ldi.
23. Ko'ngli bo'sh varianti yuragi bo'sh.
24. Ko'ngil bermoq varianti dil bermoq.
25. Ko'ngil bog'lamoq varianti dil bog'lamoq.

Qayd etish joizki, birgina ko'ngil so'zi bilan bog'liq leksik variantdoshliklar o'zbek tilining izohli lug'ati va Sh.Rahmatullayevning "O'zbek tilining frazeologik lug'ati"da

talaygina hisoblanadi. Biroq bu ikki kitobda ba'zi variantdoshliklar turlicha ko'rinishda berilgan, masalan, izohli lug'atda "ko'ngli qattiq" iborasiga sinonim sifatida "ko'ngli tosh" olingan bo'lsa, Sh.Rahmatullayevning kitobida variantdosh qilib olingan. Shuningdek, Sh.Rahmatullayev ko'ngil so'zining o'rniga sinonimlari hisoblangan "yurak" va "dil" so'zlarini almashtirib qo'llab variantdoshlik hosil qilgan. "Izohli lug'at"da esa bunday birikmalar sinonim iboralar sifatida olingan. "Ko'ngliga qil sig'maydi"³⁴ - yuragiga qil sig'maydi", "Ko'ngli g'ash bo'ldi - yuragi g'ash bo'ldi"³⁵.

Tilshunos A.Mamatov ham ko'ngil so'zining quyidagi variantlarini aytib o'tadi: "ko'ngli toza" frazeologizmining "yuragi toza", "ko'ngli pok", "yuragi pokiza", "yuragi sof", "qalbi pok" kabi variantlari mavjud³⁶.

Xulosa o'rnida shuni aytish lozimki, leksik variantlanish frazeologizmlarning shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi va yangi frazeologik birikmalar paydo qiladi. Leksik variantlanishlar ham leksik qo'shish, leksik tashlash, leksik almashtirish kabi omillar asosida yuzaga keladi.

O'zbek tilida leksik almashtirish asosida ko'plab leksik variantlanish, pirovardida frazeologik shakllanish yuz beradi. Leksik almashtirish jarayonida leksemalar o'zaro sinonim va yaqin ma'noli bo'ladi. Ular orasidagi ma'noviy farqlar ma'noning kuchli va kuchsizligida, stilistik belgida ko'rinadi.

³⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик, 2 том. – Тошкент: Ўзбекистон, 2020. – Б. 459.

³⁵ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Тошкент: Қомуслар, 1992. – Б. 173.

³⁶ Маматов А. Ўзбек тили фразеологияси (ўқув қўлланма). – Тошкент: Наврўз, 2019. – Б. 233.